

A finnugor nyelvek hangsúlyviszonyairól*

Előadásomban, amely a finnugor nyelvek hangsúlyviszonyairól szól, hangsúly szón a d i n a m i k u s vagy e x p i r a t o r i k u s h a n g s ú l y t értem, azaz SETÄLÄ meghatározása szerint „azt a kisebb vagy nagyobb kilégzési erőt, amelyet a hang vagy a szótag képzése közben felhasználunk”¹. Ez a meghatározás elvi szempontból nem egészen pontos ugyan, hiszen Finnországban az utóbbi években végzett kísérleti fonetikai kutatások megmutatták, hogy a hangsúly és a kilégzés ereje, azaz intenzitása nem teljesen azonos fogalmak. Kettejük között olyasféle különbség állhat fenn, mint a hang kvantitása és fizikai tartalma között. Ez utóbbiak viszonyát pedig úgy lehetne jellemezni, hogy a kvantitás az időtartamról alkotott szubjektív elképzelésünk².

Előadásomban nem térek ki tehát a zenei hangsúlyra, mert ennek a finnugor nyelvekben nincs és valószínűleg soha nem is volt jelentősége, legfeljebb bizonyos különleges esetekben, amikor pl. a magyar és a cseremiszi nyelv a kérdést a hangmagasság egyébként szokatlan emelésével fejezi ki (cser. *tola*t 'jösz' : *to*lā't 'jösz?')³.

A dinamikus hangsúly kérdése szintén annyira kiterjedt, hogy minden szempontból, tehát a szótaghangsúly, a szóhangsúly és a mondathangsúly szempontjából való tárgyalása nem kerülhet ez alkalommal sorra.

A szótaghangsúly, az intenzitásnak egy meghatározott szótagon belüli váltakozása, lényeges pl. az olyan változatos hangrendszerben, mint amilyen a lapp nyelv. De kétlem, hogy a legtöbb finnugor nyelv szótaghangsúlyának vizsgálata sok olyan megállapítást eredményezne, amely a nyelvtörténet szempontjából fontos lenne. Még inkább vonatkozik ez a mondathangsúlyra, amelynek jelentőségét az egyes nyelvek hangsúlyozási rendszere szempontjából gyakran talán túlértékelték. Az új-grammatikusok vezető teoretikusai, pl. WUNDT is, azt tanították, hogy a mondathangsúly, vagyis az az egységes egész, amelyet a mondat különböző szavai alkotnak a hangsúlyviszonyok szempontjából, a szóhangsúlyhoz képest

* Előadás a Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának felolvasó ülésén 1954. szeptember 10-én.

¹ Suomen kielioppi¹² 9.

² M. SADANIEMI (Metriikkamme perusteet 61) a hangsúlyt pszichikai akcentusnak tartja, s azt állítja, hogy a finn nyelvben a főhangsúly az intenzitás jelentékeny emelkedésével jár, a mellékhangsúly azonban nem (i. m. 69). PENTTILÄ azonban már korábban is kételkedést fejezte ki arra vonatkozólag, hogy a mellékhangsúly nem jelenti az intenzitás emelkedését (Suomen kielen äänne- ja oikeinkirjoitusoppi 21).

³ Hasonló jelenség talán az obi-ugor nyelvekben is megfigyelhető, l. KNÖFFLER: Nyr. LXV, 98.

elsődleges⁴, ugyanúgy, mint ahogy maga a mondat is eredetibb a szónál. Nem tudom, hogy ezt a feltevést, amelyet néhány finnugor nyelvész is magáévá tett, mennyire erősítette meg az élő nyelvek vizsgálata. Mindenesetre éppen a finnugor nyelvek kivétel nélkül mind arra mutatnak, hogy a szóhangsúly az eredetibb, a mondathangsúly pedig másodlagos jelenség. A legtöbb finnugor nyelvben a szavak szóhangsúlya a mondathangsúlyon belül is nagyjából ugyanúgy őrződik meg, mint ahogyan az az önmagukban ejtett szavakban jelentkezik. Amennyiben pedig a mondatban eltérő a szavak hangsúlyozása, akkor ez rendszeren olyan állandóan változó és sokszor csak egyéni tényezőktől függ, mint pl. a mondat ritmusa vagy a beszéd logikai és érzelmi tartalma⁵.

A dinamikus hangsúlynak az a fajtája, amelyre beszámolómban szorítokom, a szóhangsúly, amelyet egyszerűen csak hangsúlynak vagy akcentuációnak is szoktak nevezni. A hangsúly esetében a szó különböző szótagjainak egymásközi nyomatékeloszlásával van dolgunk. A nyelvek hangrendszerében kisebb vagy nagyobb mértékben mindenütt észrevehető a szóhangsúly hatása, éppen ezért a hangsúly kutatásának a hangtani vizsgálatok fontos részét kell alkotnia.

A hangsúlyozási típusok felosztásában több felosztási elv jöhet számításba. Vannak pl. olyan nyelvek, amelyekben a szó hangsúlyát kizárólag fonetikai, azaz a nyelv külső kifejezési formáihoz, a hangrendszerhez tartozó tényezők szabják meg. Ezek közül a legfontosabbak a szótagszám, a szótagok intenzitásának csúcsát képező magánhangzóknylásfoka, valamint a szótagok nyílt vagy zárt volta, illetőleg az, hogy magánhangzóra vagy mássalhangzóra végződnek-e a szótagok. Vannak azonban olyan nyelvek is, amelyeknek a szóhangsúlyozásában lélektani tényezők hatását láthatjuk. Az ilyen hangsúlyozási rendszerek úgy keletkezhetnek, hogy a nyelvérzék bizonyos szórészeket, gyakran a tövet, de olykor például a ragot, funkciójánál fogva más szórészeknél fontosabbnak, lényegesebbnek érzett, és azzal, hogy a nyomatek maximumát erre a szórésre helyezte, mintegy kiemelte azt környezetére fölé⁶. A finnugor nyelvekben mindkét hangsúlyozási típust, tehát a fonetikai és a pszichikai tényezőktől függő morfológiai hangsúlyozást is megtaláljuk. Az előbbi típus kétségtelenül gyakoribb, mint az utóbbi, de olykor egymás mellett ugyanabban a nyelvben egyszerre is megtalálhatók.

Beszélnék még rendszerhez kötött és rendszerhez nem kötött hangsúlyozásról is. A finnugor nyelvekben mindenütt

⁴ L. pl. WUNDT, Völkerpsychologie I/2, 393; SCHMITT, Untersuchungen zur allgemeinen Akzentlehre 30.

⁵ A régiebb finnugor nyelvészek közül K. F. KARJALAINEN igen világosan hangsúlyozta a szóhangsúlynak a mondathangsúlyhoz képest primár voltát. Az osztják hangsúlyviszonyokat fejtegetve ezt írja: „PAASONEN kommt zu dem Schlusse, dass 'die Wörter als solche' im Kond. 'keine feste Betonung haben, sondern dieselbe erst im Satzgefüge bekommen, in welchem sie je nach dem verschiedenen Bestande desselben wechseln kann'. Ich glaube, PAASONEN hat bei Niederschreibung des zitierten Satzes ausser Acht gelassen (wenn bei ihm 'im Satzgefüge' = in Verbindung mit anderen Wörtern), dass ein isoliertes Wort auch einen 'Satz' ausmachen kann, in welchem wohl eine feste Betonung vorkommt (obwohl vielleicht bei verschiedenen Personen, ja in verschiedenen Stimmungen verschieden). Man muss wohl die Sache so auffassen und ausdrücken, dass die Betonung der isolierten Wörter im Satzgefüge vielerlei Verschiebung unterworfen ist. Und dieser Auffassung gemäss habe ich gerade die Betonung der isolierten Wörter der folgenden Darstellung zu Grunde gelegt” (OL. 269—270).

⁶ Vö. pl. BÁRCZI, Fonetika 32—34.

rendszerhez kötött szóhangsúllyal találkozunk, kivéve az erzä-mordvint, amelynek legtöbb nyelvjárásában a szavak szótagjai kb. egyforma nyomatékúak, illetőleg tetszés szerint nyomatékosíthatók. A finnugor nyelvek között nincsen tehát olyan típusú nyelv, mint az orosz, amelyben világos, minden esetben ugyanúgy megnyilvánuló dinamikus intervallumok, de általános érvényű szabályokban nem rögzíthető hangsúlyozási eljárások uralkodnak. A rendszerhez kötött hangsúlyozások ismét két csoportra oszlanak, az egyik csoportot alkotják azok a nyelvek, amelyekben a hangsúly kötött, azaz a főhangsúly minden szóban egységesen egy bizonyos meghatározott szótagra esik; a másik csoportba tartoznak viszont a mozgó vagy váltakozó hangsúlyú nyelvek, ahol a főhangsúly különböző szavakban különböző szótagokra esik meghatározott szabályok szerint. A finnugor nyelvekben mind a kötött, mind a váltakozó hangsúlyozási mód előfordul.

Legmegfelelőbbnek látszik, ha vizsgálatainkat a finnugor nyelvek legnyugatibb ágával, a balti-finn nyelvekkel kezdjük. A hangsúlyozást tekintve ez a csoport egységes, úgyhogy elég lesz csupán a finn nyelvre kitérnünk, amely a szavak szótagszáma tekintetében általában közelebb áll a közfinn állapothoz, mint a többi balti-finn nyelv. A finn hangsúlyt akképpen lehetne jellemezni, hogy a főhangsúly mindig az első szótagra esik, a mellékhangsúly pedig négytagú szavakban a harmadik szótagra. Például *ju-mala-ton*⁷ 'istentelen', *ka-lasta.mme* 'halászunk'. Öt- és ennél többtagú szavakban a mellékhangsúly a harmadik szótagon van, ha ennek időtartama felülmúlja a negyedikét (pl. gen. *ju-mala.ttoman* — a harmadik szótag hosszú, a negyedik rövid), de a negyedik szótagra esik a mellékhangsúly, ha az hosszabb, mint a harmadik (például partit. *ju-malato.nta* — a harmadik szótag rövid, a negyedik hosszú). Ha a harmadik és a negyedik szótag egyaránt rövid, a hangsúly helye ingadozó. A főhangsúlyt, valamint többtagú szavakban a mellékhangsúlyt követő szótag hangsúlytalan. Az utolsó szótagon, még a háromtagú szavakban sincs mellékhangsúly (például *ka-lasta* 'halássz!', imp. egyes szám 2. személy; *ju-mala* 'isten')⁸.

A finn nyelv hangsúlyozása — amint látjuk — fonetikai megalapozottságú. A finn hangsúlyozást MEINHOF *mechanikusnak* nevezte⁹, mert az intenzitás a szó elején a legnagyobb és onnét kezdve állandóan gyengül. Az intenzitás gyengülése azonban nem egyenletes, hanem általában minden második szótagra esik egy bizonyos nyomaték-emelkedés. Ilyenformán ez a hangsúlyozás egyben ritmikus is: a hangsúlyos és hangsúlytalan szótagok váltakozásából ritmus születik, amelynek elemei a kétszótagú (egy hangsúlyos és egy hangsúlytalan szótagból álló) vagy a háromszótagú (egy hangsúlyos és két hangsúlytalan szótagot alkotó) *b e s z é d ü t e m e k*. Az ilyen hangsúlyozást JESPERSEN „ritmikus nyomaték”-nak (*rhythmischer Druck*)¹⁰, MEINHOF „ritmikus hangsúly”-nak (*rhythmischer Akzent*)¹¹, BEHA-

⁷ A sor felső részén álló pont (= ·) a főhangsúlyt, a sor alsó részén álló pont (= .) a mellékhangsúlyt jelöli.

⁸ Vö. pl. SETÄLÄ i. h.; SADENIEMI i. m. 72–76, ahol többek között részletesen tárgyaltnak a mellékhangsúly ingadozásában megnyilvánuló különleges esetek.

⁹ Die Entstehung flektierender Sprachen 36.

¹⁰ Lehrbuch der Phonetik 214 k.

¹¹ I. m. 37.

GHEL pedig „mechanikus hangsúlyozás”-nak (mechanische Betonung)¹² nevezi. Minthogy a finnben ugyanúgy, mint a többi balti-finn nyelvben a főhangsúly mindig az első szótagon van, a nyelvek ezen csoportjában k ö t ö t t hangsúly uralkodik.

SETÄLÄ annak idején úgy vélte hogy a balti-finn nyelvek fokváltakozása (pl. *lapa* 'váll, lapocka' egyesszám nom. ~ *lavan* egyesszám gen.) hajdani váltakozó, mozgó hangsúlyozásra utal: a főhangsúly szerinte eltolódott volna az első szótagról a következőre, amikor az zárttá vált.¹³ Ezt az elméletet a nyelvi tények nem támogatják. Legfeljebb csak arról beszélhetünk, hogy a zárt második szótagon valamelyes mellékhangsúly lehetett.

A balti-finn nyelvek legközelebbi rokona a finnugor nyelvcsalád tagjai közül a *lapp* nyelv. A *lapp* nyelvben egy meglehetősen általános felfogás szerint vannak ugyan olyan vonások, amelyek talán a *lappok* szamojéd eredetére mutatnak, mégis a *lapp* nyelv mai állapotában a korai közfinn nyelvállapot kiágazásának tekinthető. A korai közfinn alapnyelv késői közfinnre és őslappra bomlása valószínűleg az i. e. 500. év körül ment végbe.

A legtöbb *lapp* főnyelvjárásban — vagy mondhatjuk: a legtöbb *lapp* nyelvben — a szóhangsúly körülbelül olyan, mint a balti-finn nyelvekben. Így a középső norvég*lapp* nyelvjárásban a főhangsúly mindig az első szótagon, a hosszú szavak mellékhangsúlya pedig a harmadik szótagon van, pl. *bá-ttárá.d-dát* inf. 'menekülni'. Az utolsó szótag itt is hangsúlytalan vagy — háromtagú szavakban — gyengén mellékhangsúlyos, pl. *gá-pperist* ~ *gá-pperi.st* egyesszám loc. 'süvegben'¹⁴. Részben más hangsúlyozást találunk a finnországi Inari-tó mellett élő halász-*lappok* nyelvjárásában. Az inari-*lapp* nyelvjárás hosszabb szavaiban erős mellékhangsúly esik a harmadik szótagra, ha a szó eredetileg négytagú volt. Az eredetileg háromtagú szavakban viszont a mellékhangsúly a második szótagon van. Pl. *ka-p'éri.st* (<**küpäristä*) egyesszám loc. 'süvegben' ~ *ka-pp'ē.reh* (<**küpärit*) többesszám nom. 'süvegek'. Az inari-lappra emellett az a törekvés is jellemző, hogy lehetőleg változatlanul őrizze meg a szó tövének hangsúlyviszonyait a paradigma különböző alakjaiban is. Ez a törekvés zavartalanul megvalósulhat hosszú szavakban is, amelyeknek töve három- vagy négy szótagú¹⁵. Ezzel magyarázható, hogy a mellékhangsúly itt nincs mechanikusan a harmadik szótaghoz rögzítve, mint a norvég-*lappban*, hanem helyzete a szó szótagszámától függ. Így az inari-*lappban*, ha nem is következetesen véghezvívve, de a mechanikus hangsúlyozás megengedte határok között, az úgynevezett t ő h a n g s ú l y o z á s (Stammbetonung) uralkodik. Az, hogy a t ő h a n g s ú l y o z á s révén élesen elkülönül a formánsoktól, amint már említettem, a mechanikus hangsúlyozás elvétől eltérő, pszichikai okú jelenség. JESPERSEN a finnugor nyelveken kívül is ismert t ő h a n g s ú l y o z á s t é r t é k e l ő h a n g s ú l y n a k (Wertdruck)¹⁶, MEINHOF pedig e t i m o l ó g i k u s h a n g s ú l y n a k (etymologischer Akzent)¹⁷ nevezi.

¹² Geschichte der deutschen Sprache³ 116. vö. SCHMITT i. m. 116.

¹³ JSFOu. XIV/3, 22—23.

¹⁴ Vö. K. NIELSEN, *Lærebok i lappisk I*, 25—26. NIELSEN értékes áttekintésében bizonyos, az általános szabályoktól eltérő, különleges eseteket is említ, amelyeket itt mellőzünk.

¹⁵ Részletesebben vö. a szerző „Struktur und Entwicklung der ostlappischen Quantitätssysteme” c. munkáját (31—38).

¹⁶ I. m. 209 kk., vö. SCHMITT i. m. 119, 128.

¹⁷ I. m. 37.

A mordvin nyelv két fő nyelvjárása, az erzä és a moksa élesen elkülönül egymástól a hangsúlyozás tekintetében. Az erzä szóhangsúly szabálytalanságáról már szoltam. A moksa-ban viszont határozott különbség van a hangsúlyos és hangsúlytalan szótag között. Ha csak a főhangsúly helyének vizsgálatára szorítkozunk, megállapíthatjuk, hogy az általában az első szótagra esik, például *mo-da* 'föld'; *ko-lmä*, gen. *ko-lmä'n* 'három'. Egyes nyelvjárásokban azonban jelentős eltérések vannak e szabály alól. A hangsúly ezekben akkor esik a második szótagra, ha e szótag szonáns elemeként eredeti, a redukálódástól érintetlenül hagyott *a* hang jelentkezik és ha az első szótagban zárt magánhangzó, azaz *u, i* vagy redukált, illetőleg tökéletlenül képzett *ä* áll, pl. *tunda* 'tavasz', iness. *-sa*; *šija-n* 'ezüst' egyes szám gen., *šija-sa* iness.; *kärga* 'nyak', többes szám nom. *-t¹⁸*. A moksa hangsúlyozás összefüggésben van a második szótag magánhangzóinak ősmordvinkori fejlődésével. Az ősmordvinban a második szótag magánhangzói igen gyakran redukálódtak, ez a folyamat pedig természetesen azt tételezi föl, hogy a szóban forgó magánhangzók hangsúlytalanok voltak. Más szóval a hangsúly az első szótagon helyezkedett el, pl. **ko-ta* > ősmordv. **ku-dä* 'ház'; **le-šmä* > ősmordv. **li-šmä* 'ló'; **ve-neš* > ősmordv. **ve-nəš* 'csónak'. De amikor az első szótagban zárt, és így gyenge hangzóságú *i* vagy *u* képviselője (az ősmordvinban mélyhangú szavakban mindkettőből *u*, később *o* vagy *ä* lett), a második szótagban pedig *a*, azaz a legzöngésebb és lehangzósabb magánhangzó állt, akkor az *a* megmenekült a redukálódástól. Az *a* megmaradását a moksa hangsúlyozási viszonyok között csak akkor érthetjük meg, ha feltesszük, hogy a hangsúly ezekben a szavakban az első szótagról a másodikra tolódtott át. Pl. **i-ša* > ősmordv. **uža* (később > *oža* 'ruhaujj'), **mu-ta* > **muda* (később > *moda* 'föld'). Az ősmordvinban tehát a mozgó hangsúly lépett életbe, amely a mordvin legközelebbi rokonyelveinek a vallomása alapján csak másodlagos fejlődés, egy meghatározott feltételek közötti hangsúlyeltolódás eredményeként jöhetett létre a korábbi kötött, elsőszótagi hangsúlyozásból. A moksa hangsúlyozás ebből a rendszerből fejlődött tovább, az erzäben azonban az ősmordvin hangsúlyozási viszonyok teljesen meg bomlottak.¹⁹

A cseremiszi nyelv, amely a mordvinnal együtt az úgynevezett volgai csoportot alkotja, két fő nyelvjárásra oszlik, a keleti és a nyugati cseremiszi. A hangsúly mindkét nyelvjárásban mozgó, a főhangsúly nincs valamely meghatározott szótaghoz kötve. A hangsúlyozási szabályok tekintetében a keleti és a nyugati cseremiszi nagymértékben eltér egymástól.

Az őscseremiszi nyelvben a hangsúlyozás — miként az ősmordvinban is — a magánhangzórendszeren épült fel. Az őscseremiszi magánhangzórendszert pedig a magánhangzók — részben még a mai nyelvjárásokban is tisztán megfigyelhető — kettéoszlása jellemezte, teljes magánhangzókra és tökéletlenül képzett, redukált magánhangzókra. Ez a vonás is élenken emlékeztet az ősmordvin állapotra. Redukált magánhangzók nemcsak a szövegen, hanem az első szótagban is jelentkeztek, s a három elsőszótagi redukált magánhangzó leginkább a finnugor zárt *u, i, ü* magánhangzókat képviseli. Egyes keleti-cseremiszi nyelvjárások nyilvánvalóan az

¹⁸ PAASONEN, MdLautl. 114—118.

¹⁹ Vö. PAASONEN: FUF. XIII, Anz. 23 és különösen RAVILA: FUF. XX, 105 kk.

őscseremisz hangsúlyozási viszonyokat őrizték meg. Ezeknek a nyelvjárá-soknak a hangsúlyozási szabályát röviden úgy jellemezhetjük, hogy a hang-súly a szó utolsó eredeti teljes magánhangzójára²⁰ esik. Például *ko·rnā* 'út', *ko·rnāštā* iness. ~ *korne·š* lat.; *βo·štāl* imp. egyes szám 2. személy 'ne vess' ~ *βoštāla·m* präs. egyesszám 1. személy 'nevetek'; *ošmā* 'homok' ~ *ošmā·štā* iness. Vannak olyan szavak is, amelyekben csak az őscseremisz redukált magánhangzók képviselői fordulnak elő. A hangsúly ezekben leggyakrabban az első szótagon áll, pl. *kā·lāmdā*, *kā·lāmdē* (~ egyes nyelvjárásokban *kālā·mdē*) 'köldök'²¹. A nem első szótagi teljes magánhangzók közül kronológiailag legrégebb az *a*, amely a finnugor *a* közvetlen folytatója olyan kéttagú, mássalhangzóra végződő tövekben, mint *βoda·r* 'tőgy' < *(β)udar, vö. fi. *udar*, md. *odār*; *šua·r* 'mozsár' < *šumar, vö. fi. *huhmar*, md. *šovar*; *uška·l* 'tehén' < *u·skal, vö. md. *skal*, vtj. *iskal*. A magánhangzóra végződő tövekben az *a* hang redukálódott, például *kū·dā* 'nyári kunyhó' < *ko·ta. A második szótag egyéb eredeti magánhangzói, *ä* és *e*, valószínűleg minden tőtípusban szabályosan redukálódtak. Az *a* megmaradása a *šua·r*, *uška·l*-típusú szavakban azzal áll összefüggésben, hogy ez az erős hangzóságú magánhangzó a zárt szótagban, amely természeténél fogva nagyobb nyomatékú, mint a nyílt szótag, a szokásosnál erősebb mellékhangsúlyhoz jutott. Az őscseremisz nyelv külön fejlődése eredményeképpen végül is h a n g s ú l y e l t o l ó d á s j ö t t létre. A főhangsúly az első szótagról az erősen mellékhangsúlyos második szótagra tolódtól át. Itt tehát a hangsúlyeltolódás az első szótag magánhangzószerkezetétől függetlenül ment végbe, nem úgy, mint az ősmordvinban. Az *a*-hoz hasonlóan más, nem első szótagi teljes magánhangzók is főhangsúly hordozóivá válhattak, így az *ä* és *e* is, amelyeknek története nagyrészt még felderítetlen. Sok esetben lehet azonban bizonyítani — s ezt BEKE ÖDÖN vette észre először²² —, hogy ezek korábbi redukált magánhangzókól keletkeztek. A cseremisz nyelv nem első szótagi magánhangzóinak történetét nem tudjuk kizárólag fonetikai magyarázatokkal megvilágítani, hanem abból kell kiindulnunk, hogy a pszichológiai tényezőkön alapuló hangsúlyváltakozásnak is nagy szerepe volt a mai állapot kialakulásában. Egyes esetekben tehát azt látjuk, hogy a tőhangsúlyozás elve valósult meg az őscseremisz korai viszonyai között, máskor viszont a fontosabb formánsok funkciója emelkedett ki azáltal, hogy hangsúlyos teljes magánhangzót tartalmaztak²³. Egyébként pedig a teljes magánhangzók és a redukált magánhangzók közti különbséget arra is felhasználta az őscseremisz nyelv, hogy bizonyos alaktani kategóriákat megkülönböztessen egymástól, amelyek egyébként hangalak szempontjából homonimák lettek volna.

A n y u g a t i - c s e r e m i s z hangsúlyozás ugyancsak fonetikus, de olyan szillabikus vonás jelentkezik benne, amely az őscseremiszben és a keleti-cseremiszben ismeretlen, s amely lényegesen megváltoztatta az egész rend-

²⁰ „Eredeti” magánhangzón itt azt a magánhangzót értjük, amely az őscseremisz teljes magánhangzók kategóriáját képviseli. A nagy kiterjedésű keleti cseremisz területen még másodlagos szövegi teljes magánhangzók *e*, *o*, *ö* (< őscser. *ə*, *ä*) is előfordulnak, amelyek az eredetiektől abban különböznek, hogy hangsúlytalanok. Pl. *ki·nde* 'kenyér', *kc·rno* 'út', *kör·rjö* 'valaminek a belseje' Vö. БЕКЕ, CserNytan 58—63.

²¹ Vö. БЕКЕ, CserNytan 118—119; VASZILJEV, Марий мутэр 325—326; уö., Некоторые вопросы марийского языкознания 63—64; szerző: FUF. XXIX, 240.

²² FUF. XXII, 130.

²³ Vö. szerző: FUF. XXIX, 240—241.

szer természetét. A nyugati-cseremisiz hangsúlyozás szillabikus vonása abban a törekvésben nyilvánul meg, hogy a hangsúly a szó utolsóelőtti szótagján helyeződjék el. A redukált magánhangzós szótag így is csak akkor lehet hangsúlyos, ha nincs előtte teljes magánhangzó. Pl. *o·šma* 'homok'; *ko·rnā* 'út', *ko·rneš* lat.; *pā·rā* präs. egyes szám 3. személy 'befér, bemegy', *pā·rā* imp. egyes szám 2. személy 'menj be'; — *ko·rnāštā* iness. 'út'; *βa·štālam* präs. egyesszám 1. személy 'nevetek' ~ *ošmā·štā* iness. 'homok'; *pārā·šām* impf. egyesszám 1. személy 'befértem, bementem'; *əmə·ltem* präs. egyes szám 1. személy 'beárnyékokozok'²⁴. A nyugati-cseremisizben található penultimás hangsúlyozás egyebütt is ismert jelenség: következetes formában jelentkezik például a lengyel nyelvben. Amint rámutattak, az ilyen hangsúlyozási mód létrejövetelének az a ritmikai tendencia lehetett az oka, hogy a szó intenzitási csúcsát közvetlenül a szóvég előtt érje el²⁵. A nyugati-cseremisizben kifejlődött ezen túlmenőleg egy bizonyos (szó)csoport-hangsúlyozás is, ami azt jelenti, hogy logikai egységeket alkotó szókapcsolatokban az egyes tagok hangsúlyozása gyakran eltér a tagok önálló használatú hangsúlyozásától, pl. *taβa·r βurδā* 'fejszenyél' < *ta·βar* + *βur·δā*; *βaβārā·šəδər* 'Orion' < *βaβārā* 'das Schulterjoch (zum Wassertragen)' + *šə·δər* 'csillag'²⁶.

A permi nyelvek legrégebbi hangsúlyozási típusa a zürjén nyelv legkeletibb és egyben legdélibb nyelvjárás csoportjában, a keleti permjákban fordul elő. Itt a mozgó, a magánhangzók nyílásfokán alapuló hangsúlyozást találjuk. Az alapelv itt is ugyanaz, mint az ősmordvinban vagy az őscseremisizben. WIEDEMANN a zürjén magánhangzókat annakidején „nehéz” és „könnyű” magánhangzókra osztotta. Ha az ő terminológiáját használjuk, akkor könnyű magánhangzókna minősíthetjük az őspermi zárt *u, i, i* hangok képviselőit és nehéz magánhangzókna a többieket. A hangsúly azon a szótagon van, amely a szó első nehéz magánhangzóját tartalmazza. Ha a szóban csak könnyű magánhangzók vannak, a hangsúly az utolsó szótagon helyezkedik el. Pl. *po·tkotno* 'hasítani', *gor·tišān* 'hazulról' ~ *juka·šno* 'osztódni', *yčo·tšān* 'ifjúkorától fogva' ~ *buzgino* 'ütni' *počkiša·n* 'belülről'²⁷.

A keleti-permják hangsúlyozást legtermészetesebben a szóeleji hangsúlyozásból magyarázhatjuk: a hangsúly ma is leggyakrabban az első szótagra esik és csak a zárt, kevésbé hangzós magánhangzokról került át a szó további szótagjaira. Ez a valószínűleg még az őspermiben lezajlott hangsúlyeltolódás nagyon emlékeztet az ősmordvin hangsúlyváltozásra. A permi nehéz és könnyű magánhangzók, nem etimológiai szempontból, hanem a hangsúlyviszonyok szempontjából, összevethetők a cseremisiz teljes és redukált magánhangzókkal is. Mégis mindkét nyelv egészen más eredményre jutott; hiszen a keleti-cseremisiz hangsúly a szó utolsó teljes magánhangzójára, a keleti-permják hangsúly pedig éppen ellenkezőleg, a szó első nehéz magánhangzójára esik.

²⁴ БЕКЕ i. m. 118; VASZILJEV, Марий мутэр 326—327; уő. Некоторые вопросы 64—66. VASZILJEV megemlíti még bizonyos, az általános szabályoktól eltérő, itt figyelembe nem vett jelenségeket is.

²⁵ Vö. SCHMITT i. m. 118.

²⁶ Vö. VASZILJEV, Марий мутэр 327; уő. Некоторые вопросы 67.

²⁷ Vö. szerző: Virittjä 1951, 447; ЛИТКИН: Труды Института Языкознания I, 90—99.

A középső zürjén nyelvjárás csoportban, a nyugati-permjákban vagy komi-permjákban vannak olyan nyelvjárások, amelyek a keleti-permjákéhoz hasonló hangsúlyozást mutatnak. A legtöbb nyugati-permják nyelvjárásban mégis egészen eltérő elv uralkodik: a hangsúly a szó tövéhez tartozó szótagok egyikén helyezkedik el, míg a ragok (pl. esetragok, személyragok és birtokos személyragok) általában hangsúlytalanok, például *ju-a-n* 'innivaló' ~ *ju-an* 'iszol'^{27a}, (az előbbi esetben a második szótag *a*-ja a tőhöz tartozik, az utóbbiban a raghoz). Az „etimológiai hangsúlyt” képviselő tőhangsúlyozás itt tehát a fonetikai hangsúlyozás helyébe lépett. Hogy ez a változás miképpen ment végbe, azt V. I. ЛITKIN meggyőzően mutatta be nemrég megjelent tanulmányában („Об ударении в коми-пермяцком языке”)²⁸. ЛITKIN a komi-permják hangsúlyozást „осново-разноместное ударение” néven emlegeti.

A zürjén nyelv nyugati nyelvjárásaiban, vagyis a tulajdonképpeni komi nyelvben többfajta hangsúlyozási eljárást figyelhetünk meg. Nehéz részletes képet adni a rendelkezésünkre álló adatok alapján. Mindenesetre itt is vannak olyan nyelvjárások, amelyekben ugyanaz a tőhangsúlyozás érvényesül, mint a nyugat-permjákban²⁹. Így válik érthetővé az a már CASTRÉN által is az izsmai nyelvjárásban észrevett kettősség, hogy a *pe-mda* szó 'sötétség', a *pe-mda* viszont 'sötétíték' jelentésben ismeretes³⁰. WIEDEMANN ugyancsak megemlíti, hogy a hangsúly a vicsegdai nyelvjárásban a tőhöz tartozó szótagon, azaz vagy az első, vagy a második szótagon van. attól függően, hogy melyik szótag tartalmazza a nehezebb magánhangzót. A ragok (eset- és személyragok, többesjel, birtokos személyragok) hangsúlytalanok³¹.

A másik permi nyelvben, a votjákban, a főhangsúly leginkább a szó utolsó szótagján van, az első szótagon pedig olykor mellékhangsúly kaphat helyet, például *ko.rkajosmĭ* 'szobáink'³². Ezt a hangsúlyozási módot idegen, nevezetesen tatár hatással szokták magyarázni³³, s e nézet támogatására hivatkozni lehet a cseremiszi nyelv legkeletibb, erős tatár hatás alatt álló nyelvjárásaira, amelyekben világosan megfigyelhető az a hajlam, hogy a hangsúly minden típusú szóban az utolsó szótagra húzódjék.

Az ugor nyelvek közül a hangsúlyviszonyok szempontjából az osztják mutatja a legsokoldalúbb képet. A hangsúlyozás rendszerének kialakulása az osztják nyelv nyelvjárásaiban elsősorban bizonyára fonetikai tényezőkre épül, ti. a szótagok magánhangzóinak rendszerére és bizonyos mértékben a szótagok nyílt vagy zárt voltára. Az így kialakult rendszert gyakran megzavarta az a körülmény, hogy bizonyos alaktani kategóriákban a hangalaktól függetlenül egységes hangsúlyozás jutott érvényre, amely — ugyanúgy, mint a hozzá hasonló zürjén jelenség — analogikus általánosítások útján jött létre³⁴. Az osztják magánhangzórendszer u ralkodó vonása — mint a cseremiszi-ben is — a teljes és redukált magán-

^{27a} L. ЛITKIN: Труды ИЯ. I, 109.

²⁸ Труды ИЯ. I. 107—119.

²⁹ Vö. szerző: Virittäjä 1951, 450.

³⁰ Elementa grammatices syrjaenae 15.

³¹ Grammatik der syrjänischen Sprache 41—43.

³² Vö. WICHMANN, WotjVok. 87—88.

³³ Vö. WIEDEMANN i. m. 43; WICHMANN i. m. 93.

³⁴ Vö. KARJALAINEN, OL. 270—271.

hangzók közti ellentét. Mindkét nyelv rendszere nagyon emlékeztet egymásra³⁵. Ilyen viszonyok között a várakozásnak megfelelően bizonyos osztják nyelvjárásokban, nevezetesen az alsó-demjankai és kondai déli-osztják nyelvjárásokban a cseremisszel elvben megegyező hangsúlyozást találunk. A főhangsúly itt is az első szótagon van, ha a második szótag redukált magánhangzót tartalmaz (például *mə-nəm* 'mentem'), de a második szótagon van a hangsúly, ha annak magánhangzója teljes (például *mənâ* 'menj')³⁶. Rá kell mutatnunk azonban arra, hogy a két nyelv hangsúlyozási rendszerének ez az egyezése külön, egymással párhuzamos fejlődés eredménye. Ezt bizonyítja például az is, hogy az osztják nyelv nem első szótagi teljes magánhangzói mind későn keletkeztek, tehát nem azonos eredetűek a cseremiszi teljes magánhangzókkal. A cseremiszi és az osztják magánhangzórendszerhez és hangsúlyozáshoz hasonló jelenségeket a török és az indoeurópai nyelvek köréből is ismerünk. Például a mai felnémetben hasonló hangsúlyozási rendszer van.

A vogulban a hangsúly szigorúan az első szótagra esik. Kivétel csak a déli, tadvai nyelvjárások, ahol rendszeren a második szótag hangsúlyos³⁷. A déli nyelvjárások hangsúlya kései mechanikus eltolódás eredménye, s erre jól rávilágít az *äm-rt-* 'meríteni' példája, amelyben az első szótag hosszú magánhangzója — bármennyire is természetellenes — hangsúlytalan, a hangsúly pedig a második szótag redukált magánhangzójára jutott. Ez a hang pedig, amint minősége is mutatja, hangsúlytalan helyzetben jött létre.

A magyar nyelv hangsúlyozásáról felesleges beszámolnom ezen a helyen. Megelégszem azzal, hogy idézem SZINNYEI szabályát, amelyet a finnek számára írt magyar nyelvtanában közöl: „Az önmagában álló szó hangsúlya a magyar nyelvben ugyanolyan, mint a finn nyelvben. A főhangsúly mindig a szó első szótagjára esik, hosszabb szavakban a harmadik és ötödik, vagy (ha a harmadik szótag rövid) a negyedik és hatodik szótagon mellékhangsúly van, de az utolsó szótag mindig hangsúlytalan”³⁸.

Az ugor nyelvcsalád hangsúlyozási viszonyai világosan mutatják, hogy a szó kezdetének hangsúlyozása régibb jelenség a többi hangsúlyozási típushoz képest. Közvetve ugyanezt bizonyítja az ugor nyelvek kéttagú szavainak, a szóvégi magánhangzó lekopásával végbement egytagúsodása, valamint az, hogy a nem első szótagi finnugor magánhangzók az obi-ugor nyelvekben szabályosan redukálódtak.

Meggyőződésem, hogy a finnugor nyelvekben leginkább elterjedt hangsúlyozási mód, az első szótagi hangsúly, a finnugor alapnyelvből fennmaradt örökség. Amikor más hangsúlyrendszerekkel találkozunk, akkor ezeket könnyen levezethetjük ebből az egyszerű, mechanikus hangsúlyozási eljárásból, ahogy a fentiekben néhány példán be is mutattam. Ezúttal arra szeretném még felhívni a figyelmet, hogy a nem első szótagok teljes és redukált magánhangzóinak ellentéte, amelyen a mordvin, a cseremiszi és bizonyára az osztják mozgó hangsúly is alapul, másodlagosnak, mindhárom nyelvben önállóan keletkezettnek minősíthető. SETÄLÄ elmélete szerint a finnugor hangsúly mozgó jellegű volt. Ha elvetjük felfogását, akkor el kell utasítanunk

³⁵ Vö. STEINITZ, Geschichte des finnisch-ugrischen Vokalismus 5–6.

³⁶ KARJALAINEN i. m. 271–272.

³⁷ L. pl. KANNISTO: Tietosanakirja 10. k. „Vogulin kieli ja kirjallisuus” c. a.

³⁸ Unkarin kielioppi 5. Vö. legutóbb BÁRCZI i. m. 33.

azt a másik ismert elméletét is, amely szerint a finnugor alapnyelvben – ugyanúgy, mint az indoeurópaiban – a mozgó hangsúlyhoz kapcsolódó magánhangzós ablaut-jelenség ismert volt³⁹. A nyugati finnugor nyelvekből nincs példa ilyen régi magánhangzóváltkozásokra. Az ugor nyelvek bonyolult vokalizmusának pedig egyik legnehezebb kérdése e nyelvek magánhangzóváltkozásainak eredete és kora. Ilyen váltakozások bizonyos fokig a magyar nyelvben és a vogulban is vannak, de legváltozatosabban az osztjákban tárulnak elénk. Lehetséges, hogy az általános felfogással ellentétben a magyar és a vogul képviselik az eredetibb állapotot és hogy az osztják nyelv nagy variánsgazdagsága csak másodlagos vonás. Ha feltesszük, hogy a déli-osztják mozgó hangsúly az őosztjákra vezethető vissza, akkor könnyű elképzelni, hogy éppen ennek a hatására alakult ki a kezdetben aránylag gyér, váltakozások köré a magánhangzóváltkozások mai szerteágazó rendszere.

Azt hiszem, hogy az elkövetkező kutatásokban ezt a szempontot is figyelembe lehet majd venni.

ERKKI ITKONEN

³⁹ JSFOu. XIV/3, 49–51.